

Škola kao rizični i zaštitni čimbenik maloljetničke delikvencije

Novak, Sonja

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:976698>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-02**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Sonja Novak

**ŠKOLA KAO RIZIČNI I ZAŠTITNI
ČIMBENIK MALOLJETNIČKE
DELINKVENCije**

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, rujan 2024.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA _____sociologiju_____

SONJA NOVAK

**ŠKOLA KAO RIZIČNI I ZAŠTITNI
ČIMBENIK MALOLJETNIČKE
DELINKVENCije**

ZAVRŠNI RAD

Mentor: izv.prof.dr.sc., Irena Cajner Mraović

Zagreb, rujan 2024.

1. Uvod.....	1
2. Definiranje maloljetničke delinkvencije i njenih značajki.....	2
3. Fenomenologija devijantnog ponašanja učenika.....	3
3.1.Poremećaji u ponašanju učenika.....	3
3.2.Nasilje među učenicima u školi.....	4
4. Objašnjenja devijantnosti.....	5
4.1. Biološko objašnjenje.....	5
4.2. Psihološko objašnjenje.....	6
4.3. Sociološko objašnjenje.....	7
5. Škola kao rizični čimbenik nastanka maloljetničke delinkvencije.....	8
5.1. Psihosocijalni razvoj tijekom adolescencije.....	8
5.2.Rizični čimbenici nastanka maloljetničke delinkvencije u školi.....	10
5.2.1. Neuspjeh u školi.....	10
5.2.2. Školska klima.....	11
6. Škola kao zaštitni čimbenik nastanka maloljetničke delinkvencije.....	11
6.1.Važnost škole u životu djece i mladih.....	11
6.2.Školski preventivni programi.....	12
7. Zakonska regulativa u Republici Hrvatskoj.....	14
8. Zaključak.....	16
9. Literatura.....	17

Sažetak

Ovaj rad teorijskog je karaktera u kojem se daje pregled pojmova važnih za razumijevanje maloljetničke delinkvencije te škole kao rizičnog i zaštitnog čimbenika nastajanja iste.

Tako će u radu biti objašnjena sama maloljetnička delinkvencija, njena biološka, psihološka i sociološka objašnjenja kao važan temelj za daljnje razumijevanje, analizira se škola kao rizičan čimbenik, objašnjena kroz psihosocijalni razvoj, neuspjeh u školi te školsku klimu i škola kao zaštitni čimbenik, objašnjena kroz važnost škole u životu djeteta te kroz preventivne školske programe. Uz to biti će navedena zakonska regulativa u Republici Hrvatskoj vezano uz maloljetničku delinkvenciju, koja se to ponašanja smatraju delinkventnim prema zakonu te dobne granice kada maloljetnici postaju kazneno odgovorni.

Cilj ovog rada jest pobliže objasniti fenomen škole kao mjesto zdravog razvoja djeteta, ali i mjesto mogućeg nastajanja maloljetničke delinkvencije te njezine prevencije.

ključne riječi: maloljetnička delinkvencija, škola, rizični čimbenici, zaštitni čimbenici, poremećaji u ponašanju

1. Uvod

Škola kao obrazovna ustanova jedna je od najvažnijih čimbenika u procesu djetetova života i odrastanja. Ona je tu kako bi pomogla djetetu da nauči opažati stvari oko sebe, da potakne kognitivni i psihički razvoj, da nauči prihvaćati, razumjeti i poštovati druge. No, uz školu vežu se dva pojma; adolescencija i maloljetnička delinkvencija. Adolescencija predstavlja razdoblje prelaska osobe iz djeteta u odraslog čovjeka, no praćeno je raznim psihičkim i fizičkim promjenama koje često negativno utječu na adolescenta, budući da su takve promjene vrlo stresne. Produkt takvih stresova gdje adolescent postaje svjestan svojeg izgleda, postaje opterećen mišljenjima drugih i kreće u razne nesuglasice sa roditeljima obično rezultira neuspjesima u školi, bježanjem sa nastave, nasiljem i slično. Takva ponašanja, uz takozvanu školsku klimu koja ima velik utjecaj na ponašanje i formiranje mišljenja važni su faktori, odnosno rizični faktori zbog kojih se može javiti maloljetnička delinkvencija. Neuspjesi u školi često se povezuje sa nedostatkom progresa te se s time umanjuje učenikova vrijednost pa kasnije i on sam sebe počinje tako doživljavati. Nasilje u školi pojavljuje se u raznim oblicima, no u svakom obliku dijete koje je tome pasivno ili aktivno izloženo može imati razne posljedice kao što su depresija ili anksioznost. Školska klima objedinjuje svaki segment u školi, od školskog okruženja, ponašanja, profesora itd. No, i ona sama po sebi može imati negativan utisak na pojedince, pa tako svi ti faktori zajedno čine rizične faktore nastanka maloljetničke delinkvencije. Delinkvencija se uglavnom opisuje kao „loše ponašanje“, odnosno ponašanje kontra normi i očekivanja društva, pa tako svaka abnormalnost često bude etiketirana od strane drugih.

S druge strane postoji i zaštitni čimbenici nastanka maloljetničke delinkvencije u školi, a to su preventivni programi u školama te isticanja važnosti škole u životu djece. Škola je, kao što je prije navedeno, važna za kognitivni i psihosocijalni razvoj djeteta, mjesto gdje dijete uči o socijalizaciji, o sebi samom te stvarima koje ga okružuju. Uz to u školama se često provode razni preventivni programi koji upućuju na važnost npr. mentalnog zdravlja, štetnosti alkohola i droga i slično kako bi djeci otvorili vidike o stvarima koje su štetne po njihovo zdravlje. Takve programe provode škole u suradnji sa policijom ili, konkretno u Hrvatskoj Hrvatskim zavodom za javno zdravstvo.

2. Definiranje maloljetničke delinkvencije i njenih značajki

Uz pojam delinkvencije uglavnom se veže laički rečeno, loše ponašanje, odnosno kršenje i nepoštivanje normi i pravila ponašanja postavljenih u nekoj zajednici ili u nekom društvu. Delinkvencije se pak veže ponajviše uz maloljetnike, dakle djecu i mlade ljude koji krše zakone neke države te krše, prije navedene, norme i pravila ponašanja u društvu. Ljudi su postavili određene stereotipe i očekivanja u društvu, vezano uz stil odijevanja, način govora, iskazivanja zahvale, poštovanja itd., te svako izlaženje ili prkošenje tomu smatra se nenormalno i neprihvatljivo, pa se takve ljude tada često etiketira kao zločincima, lošim ili nepristojnim ljudima.

Teorijom etiketiranja bavio se Howard Becker (Becker, 2011) koji je preispitivao samu teoriju, baveći se time što ona zapravo predstavlja, navodeći kako ona nije ni teorija, niti je usmjerena na sam čin etiketiranja već, kako Becker kaže, ona je samo način gledanja na opću ljudsku aktivnost te aktivnost koja će možda objasniti prije nejasne događaje. Becker devijantno ponašanje opisuje kao kolektivno djelovanje: „Ljudi rade to što rade imajući na umu što su drugi dosad napravili, što trenutno rade, ili što će možda raditi u budućnosti. Pojedinač pokušava uskladiti vlastito djelovanje s djelovanjem drugih, kao što i svaki od njih prilagođava vlastito djelovanje djelovanju ostalih i načinu na koji očekuje da će ostali djelovati. Zbroj svih tih prilagodbi i uklapanja može se nazvati kolektivnim djelovanjem, pogotovo ako se ima na umu da se taj izraz ne odnosi samo na svjesni kolektivni dogovor da se, recimo, započne štrajk, već i na sudjelovanje u nastavi, zajednički obrok ili prelaženje ulice“ (Becker, 2011:102). Na to se objašnjenje nadovezuje maloljetnička delinkvencija koja je više usmjerena prema djeci i mladima koji ne poštuju taj kolektivni dogovor.

Prema Martinjak i Odeljan, postoji definicija maloljetničke delinkvencije, njeno usko, šire i najšire shvaćanje; „Usko shvaćanje pojma maloljetničke delinkvencije – sva ponašanja maloljetnika inkriminirana u pozitivnom zakonodavstvu, uz uvažavanja načela zakonitosti. To su ona ponašanja koja sukladno zakonu imaju elemente kaznenih djela.“ (Martinjak, Odeljan, 2016:8). Dakle, to bi značilo da kada maloljetnik učini nešto što je po zakonu države zabranjeno, bude kažnjen sukladno određenim mjerama. Tako se maloljetnička delinkvencija najčešće predstavlja, no ona ima i šira značenja. „Šire shvaćanje pojma maloljetničke delinkvencije – sva ponašanja koja znače kršenje nekog pravnog propisa. Na taj način podrazumijevaju se ne samo kaznena djela, već i sva druga ponašanja koja su u suprotnosti s bilo kojom pravnom normom u zemlji.“ (Martinjak, Odeljan, 2016:8) To bi značilo da apsolutno

svaka aktivnost koja kontrira zakonima i normama neke zemlje jest delinkventno ponašanje. „Najšire shvaćanje maloljetničke delinkvencije – podrazumijeva i sva ponašanja, situacije, stanja maloljetnika koja odstupaju od normalnog ili se smatraju nepoželjnim i štetnim. Time se maloljetnička delinkvencija poistovjećuje sa odgojnom zapuštenosti i društvenom neprilagođenosti maloljetnika“ (Martinjak, Odeljan, 2016:8). Tom se definicijom nastoji objasniti da delinkventno ponašanje može poteći od odgoja, odnosno kućanstva u kojem maloljetnik živi te da ima problema npr. sa ponašanjem u školi, ulazi u sukobe sa vršnjacima i slično, o čemu će biti riječi u sljedećim naslovima.

3. Fenomenologija devijantnog ponašanja učenika

3.1. Poremećaji u ponašanju učenika

Problemi i poremećaji mentalnog zdravlja, zbog relativno visoke prevalencije, čestog početka u mlađoj odrasloj dobi, mogućeg kroničnog tijeka, narušavanja kvalitete života oboljelih i njihovih obitelji te značajnog udjela u korištenju zdravstvene zaštite, predstavljaju jedan od prioritetnih javnozdravstvenih izazova u svijetu.¹

Samu definiciju poremećaja u ponašanju teško je objediniti, budući da su poremećaji u ponašanju promjenjiva kategorija s obzirom na sociokulturni kontekst.

Poremećaji u ponašanju uključuju sva ona ponašanja djeteta koja nisu prilagođena njegovoj životnoj dobi i/ili okolini i ometaju funkcioniranje djeteta tako da štete djetetu i/ili okolini dovodeći ga u sukobe, ili ga isključuju iz komunikacije s okolinom. Dvije su skupine poremećaja u ponašanju, u djetinjstvu i adolescenciji.² Te dvije skupine su aktivni i pasivni poremećaji u ponašanju. Aktivni poremećaji u ponašanju: odnose se na sva društveno nepoželjna i neprihvatljiva ponašanja, ponašanja koja odstupaju od uobičajenih, očekivanih i „normalnih“. Za djecu koja se ovako ponašaju često se može čuti da su nemoguća, zločesta, van kontrole, itd.³ Pasivni poremećaji u ponašanju: obuhvaćaju djecu koja su povučena, često izolirana i neprihvaćena od vršnjaka. Kako oni ne ometaju rad u školi i ne izazivaju probleme ne percipira ih se kao „problematične“ pa često izostaje intervencija i pomoć odraslih⁴.

¹ Mentalni poremećaji u Republici Hrvatskoj, Zagreb, 2022.

² <https://mentalnozdravlje.zagreb.hr/poteskoce/poremecaji-u-ponasanju/>

³ <https://mentalnozdravlje.zagreb.hr/poteskoce/poremecaji-u-ponasanju/>

⁴ <https://mentalnozdravlje.zagreb.hr/poteskoce/poremecaji-u-ponasanju/>

„Laganje, krađa i varanje isprepliću se u kombinaciji sazrijevanja i poremećaja u ponašanju. Takva su ponašanja društveno neprihvatljiva i nepoželjna, ali u jednoj od faza djetetovog učenja djetetova mašta igra veliku ulogu. Ona pomaže djetetu da istraži novi svijet bez opasnosti da pretjera, pa je stoga mašta važna u spoznavanju vlastiti ograničenja, a može vrlo lako dovesti do laganja i varanja“ (Bouillet i Uzelac, 2007). Signaliziranje mogućih znakova neželjenog smjera razvoja kod male djece se može ali i ne mora kasnije manifestirati kao poremećaj u ponašanju. Ako dođe do toga da djeca manifestiraju poremećaje u ponašanju tada dolazi do različitih vrsta ponašanja počevši od onih bezazlenih do onih koje predstavljaju veliku opasnost za druge ljude (Bouillet i Uzelac, 2007).

3.2. Nasilje među učenicima u školi

Nasilje se kao društvena pojava tumači na vrlo različite načine, pa tako postoje, njegova različita teorijska shvaćanja i sukladne definicije. Postojalo je oduvijek i uvijek je, kao i danas, jako rašireno u društvu. Ono je karakteristika mnogih inteligentnih vrsta i prisutno svugdje gdje se ova bića trude dominirati nad drugima (Žilić, 2016). Pojam nasilja povezan je najčešće s predodžbom o primjeni sredstava koja mogu izazvati fizičku bol, tjelesnu bol i uništenje (Kuvačić, 2004:138).

„Većina istraživača i teoretičara koji se bave problemima vršnjačkog nasilja smatra da je vršnjačko nasilje odraz cjelokupne situacije u jednom društvu. U društvima u kojima se delinkventno ponašanje i kriminal ne sankcioniraju na adekvatan način, mladi se poistovjećuju sa “negativnim herojima” i to dovodi do povećane stope nasilja u tim društvima“ (Biro, Nedimović, 2011). „Osim djece koja su direktno izložena nasilju, bilo kao žrtve ili kao nasilnici, nasiljem su obuhvaćena i djeca koja promatraju takav čin, koja izrazito stresno proživljavaju suosjećanje sa žrtvom ili i sami sudjeluju u nasilju, bilo to navijanjem, odobravanjem ili uključivanjem“ (Velki, 2008). Pod oblicima nasilja (uključujući i nasilje u školi) određeni autori podrazumijevaju verbalno, psihološko, fizičko i drugo nasilje (Martić, 2012). „Nasilje kojem je dijete izloženo može imati trajne posljedice po djetetovo mentalno zdravlje, školski uspjeh, odnose s ljudima, socijalizaciju i adaptaciju u cjelini. Posljedice doživljenog nasilja koje se primjećuju kod djece u školi su: anksioznost, depresija, posttraumatski stres, nisko samopoštovanje, samodestruktivno ponašanje, bijes i agresija. Djeca koja su izložena nasilju sklona su

da i sama budu nasilna, da se uključuju u tuče i sukobe s oružjem. Ona su u riziku da postanu odrasli nasilnici i kriminalci. Istraživanja su pokazala da je agresija u djetinjstvu pouzdan prediktor agresije u kasnijem životu“ (Babić, 2020:109).

4. Objašnjenja devijantnosti

4.1. Biološko objašnjenje

„Biološke teorije polaze od pretpostavke da biološki čimbenici uzrokuju u potpunosti ili barem dijelom kriminalno ponašanje. Teorijska objašnjenja uzročnosti kriminaliteta predstavnici bioloških teorija pronalaze u biološkim karakteristikama čovjeka. Smatraju da su neki ljudi „rođeni zločinci“ zbog njihovih tjelesnih karakteristika“ (Martinjak, Odeljan, 2016:11). Jedan od istaknutijih autora koji se bavio tom tematikom bio je Cesare Lombroso. Potkraj devetnaestoga i početkom dvadesetog stoljeća Cesare Lombroso bio je iznimno slavan znanstveni pisac, praktični liječnik zainteresiran za psihologiju i psihijatriju te originalni tvorac ideje o fizionomijskim crtama rođenih zločinaca (Maroević, 2000).

Istraživanja je provodio na kadaverima kriminalaca u zatvorima, kojima je mjerio udove, vilice, čela i slično, znači vanjska fizička obilježja. Uistinu bi bilo olako zaključiti samo na temelju mjerenja da su osobe koje imaju takva obilježja rođeni zločinci. On je ustvari polazio od drukčije teze: da je rođeni zločinac determiniran nekim svojim biološkim obilježjima koja se (svojim genima kojima se u ono vrijeme još nije ništa znalo) manifestiraju posebnim fizičkim izgledom (Prtenjača Dragičević, 2014).

Sva ta obilježja i istraživanja Lombroso je opisao u svojoj knjizi „Delinkventan čovjek“ koja je bila objavljena 1976. Prvi je počeo empirijski istraživati kriminalno ponašanje, ali „kasnija istraživanja nisu našla nikakve potvrde Lombrosovoj teoriji o kriminalcu kao primitivnoj biološkoj nakazi“ (Haralambos, Healad, 1989:329).

No, neki istraživači nisu u potpunosti odbacili njegove teze.

„Tijekom 1960-ih britanski su kriminolozi vjerovali da su postigli velik napredak u smjeru znanstvene teorije zločina. Tvrdili su da su ustanovili točan genetski uzrok zločinačkog ponašanja, kromosomsku abnormalnost. Kromosomi prenose naslijeđena svojstva s roditelja na djecu“ (Haralambos, Holborn, 2002:350). Haralambos i Holborn u svojoj knjizi također navode kako su Moir i Jessel dokazali

da postoje hormonske razlike između muškaraca i žena koje bi mogle dovesti do zločinačkog ponašanja. Naime, objašnjavaju kako muškarci zbog hormonskih i drugih bioloških razlika imaju veću mogućnost biti skloniji kriminalnom ponašanju, tj. da je muški um ustrojen da bude skloniji zločinu zbog evolucijskih razloga. Za žene pak objašnjavaju kako predmenstrualni sindrom (PMS) može biti pogodan za razvoj kriminalnog ponašanja zbog raznih hormonskih promjena u tom periodu.

4.2. Psihološko objašnjenje

„Psihološke teorije u prvi plan tumačenja etioloških čimbenika devijantnog ponašanja stavljaju karakteristike ličnosti i kognitivne poremećaje te njihovu vezu s okruženjem, biokemijskim procesima u tijelu te raznim drugim čimbenicima. Zbog takvog određenja ne smatraju se isključivim i determinističkim kao neke druge teorije. Načelno sve teorije koje podupiru psihološka objašnjenja uzroka delinkvencije imaju nekoliko zajedničkih elemenata: osobe sklone delinkvenciji ne razlikuju (ili ne žele razlikovati) dobro od lošeg, psihološki poremećaji uzrokovani su brojnim čimbenicima, počinitelji su uglavnom osobe s poremećajem osobnosti, neki počinitelji nemaju mogućnost kontrole svog ponašanja“ (Martinjak, Odeljan, 2016:13). Haralambos i Heald u svojoj knjizi objašnjavaju psihološke teorije kroz tri glavne karakteristike; prva je ta da devijanta smatraju različitim od stanovništva općenito, druga da je on abnormalan u normalnom društvu i treća da ga njegova abnormalnost čini predisponiranim za devijantnost. Također autori ističu kako za razliku od bioloških teorija koje zagovaraju da je abnormalnost genetski urođena, psihološke teorije ističu da je abnormalnost stečena. „Psihološke teorije često tvrde kako je nešto pošlo naopako u procesu socijalizacije, obično u odnosu majka-dijete. Ta „defektna socijalizacija“ uključuje emocionalne poremećaje, koji oblikuju karakteristike neprilagođene ličnosti“ (Haralambos, Heald, 1989:393). Jedan od istaknutijih autora koji se bavio psihološkim teorijama devijantnosti bio je John Bowly. Prema Haralambosu i Holbornu, Bowly je smatrao da se uzroci devijantnosti javljaju u ranoj socijalizaciji djece. „U svojoj knjizi „Četrdeset i četiri maloljetna lopova (Forty-four Juvenile Thieves, 1946.) tvrdio je kako dijete ima neke temeljne potrebe od kojih je u prvih sedam godina života najvažnija emocionalna sigurnost. Nju može jedino pružiti topao, prisan odnos s majkom.“ Haralambos i Holborn ističu

da u slučaju uskraćivanja majčinske ljubavi djetetu u prvih par godina njegova života, postoji mogućnost razvitka psihopatke ličnosti kod djeteta.

4.3. Sociološko objašnjenje

Sociolozi su skloni odbaciti psihološka tumačenja devijantnosti, jednako kao i biološke teorije. Prvo oni tvrde kako takve teorije u nastojanju da objasne devijantnost uglavnom zanemaruju društvene i kulturne faktore. Takvi faktori tvore bazu socioloških teorija (Haralambos, Heald, 1989:394).

Od mnogih socioloških objašnjenja devijantnosti, u ovom će radu biti izdvojeno par; funkcionalistička perspektiva prema Emilu Durkheimu i Robertu Mertonu.

„Umjesto da pođe od pojedinca, funkcionalistička analiza devijantnosti polazi od društva kao cjeline. Ona izvor devijantnosti traži u naravi društva, a ne u biološkoj ili psihičkoj naravi pojedinca“ (Haralambos, Heald, 1989:395). Haralambos i Heald naglašavaju da funkcionalisti pridaju veliku važnost zajedničkim normama i vrijednostima kao temelj društvenog poretka, te da su policija i sud, odnosno mehanizmi društvene kontrole ključni u suzbijanju delinkvencije. No, kažu kako je ipak određena količina devijantnosti čak ima pozitivnu funkciju. „Emile Durkheim razvijan taj argument u svojoj raspravi o zločinu u „Pravilima sociološke metode“. Durkheim tvrdi da je zločin neizbježan i normalan aspekt društvenog života, jer ne može svaki član društva biti jednako odan zajedničkim vrijednostima i moralnim uvjerenjima. Također, Durkheim tvrdi kako zločin može biti funkcionalan, ali postaje disfunkcionalan kada mu je stopa neobično visoka, te da je društvu s vremena na vrijeme potrebna promjena, a ta promjena kreće se nekim oblikom devijantnosti; ono što je jučer bilo devijantno, danas je normalno.

„Merton (1968., 1. izdanje 1938.) dokazuje kako devijantnost ne potječe iz „patološke ličnosti“, već iz strukture samog društva“ (Haralambos, Holborn, 2002:354). Dakle, Merton kao funkcionalist polazi od mišljenja da svi pripadnici društva imaju iste vrijednosti. No, u literaturi se navodi kako se pojedinci nalaze u različitim položajima u društvenoj strukturi. To se može odnositi na primjer na klasni položaj, pa tako pojedinci nemaju mogućnost ostvariti iste ciljeve, odnosno zajedničke vrijednosti. „Ta situacija može uroditi devijantnošću“ (Haralambos, Holborn).

5. Škola kao rizični čimbenik nastanka maloljetničke delinkvencije

Škola je uz roditelje jedan od najvažnijih čimbenika formiranja djeteta. „Škola je okruženje u kojem se nalaze sva djeca po principu obveznog osnovnog obrazovanja, ali i okruženje u kojem, osim znanja i vještina potrebnih za ulazak u svijet zaposlenih, djeca i mladi stječu i doživljavaju niz iskustava različitih odnosa s vršnjacima, udomiteljima, stručnim suradnicima, ostalim djelatnicima škole, ali i iskustva odnosa prema sebi.“ (Tavra Kranželić, 2002:3). Baš zbog tih čimbenika i raznih iskustava koje teku tijekom procesa školovanja važno je pridati pažnju devijantnom ponašanju učenika koje se može razviti u tom razdoblju, kada su djeca najosjetljivija na promjene. Devijantno ponašanje učenika najčešće kreće u osnovnim školama, a može se nastaviti i u srednjoj školi. Škola kao obrazovna ustanova ima zadatak usmjeravanja djece „na pravi put“, odnosno da ih nauči osnovnoj kulturi, odlučivanju, formiranju stavova, pravila ponašanja, formiranju vlastitog identiteta i slično. Veoma često se nedostaci u školskoj sredini i njeni neuspjesi dovode u vezu sa delinkventnim ponašanjem djece i mladih (Babić, 2020:106). „Brojna istraživanja su pokazala da postoji pozitivna povezanost između delinkventnog ponašanja maloljetnika i toka i neuspjeha u toku njihovog školovanja. Školski neuspjeh je jak izvor frustracija koji se često ispoljava skretanjem ka delinkventnom ponašanju. Kao frustrirajući izvor naročito djeluje ponavljanje razreda, neadekvatan sistem ocjenjivanja, neadekvatan stav nastavnika prema učeniku, slabe ocjene, osjećaji diskriminacije od strane nastavnika i vršnjaka i sl.,(Babić, 2020:106). „Pojavi maloljetničke delinkvencije doprinose sljedeći obrazovni faktori: zanemarivanje razvijanja radnih navika i sklonosti procesu odgojnog rada, nedostatak adekvatno osposobljenih nastavnika na elementarnom nivou, pridržavanje zastarjelih shvaćanja u nastavi, konformizam u odnosu na preživjele standarde koji se suprotstavljaju uvođenju novih ideja u odgojnom, favoriziranju djece iz gornjih klasa i slojeva, sprječavanje inicijative kod učenika, ne vođenje računa o školskoj i radnoj disciplini itd.“ (Karić, 2008) .

5.1. Psihosocijalni razvoj tijekom adolescencije

Adolescencija jedno je od najvažnijih razdoblja čovjekova života. U tom se razdoblju osoba ponajprije počinje razvijati fizički, a usporedno s time psihički i socijalno, odnosno počinje razvijati svoja mišljenja, stavove, donositi odluke itd., ali uz to uči i socijalne vještine; prilagođavanje u društvu, stvaranje prijateljstva,

učenje normi i pravila ponašanja u društvu kako bi se što bolje adaptirala u zajednicu u kojoj živi. „Najčešće započinje između 11. i 13. godine pojavom sekundarnih spolnih karakteristika i traje kroz tinejdžerske godine sve do 18-20 godina, kada završava razvoj do odrasle osobe“ (Kuzman, 2009:155). „S jedne strane biološki razvoj u pubertetu pun je dinamičnih i intenzivnih hormonalnih promjena koje su same po sebi stresne, posebno ako osoba o njima nema apsolutno nikakve informacije iz razgovora s roditeljima. Tijelo se transformira što čini adolescente posebno samosvjesnima i samokritičnima o pitanju fizičkoga izgleda. S druge strane na mentalnoj razini dolazi do razvoja sposobnosti apstraktnog mišljenja, formiranja stavova i interesa“ (Granić, 2022).

Erik Homburger Erikson američki je psiholog koji se bavio tematikom psihosocijalnog razvoja. On opisuje osam stadija razvoja psihosocijalne ličnosti: „Prvi stupanj je stjecanje osnovnog povjerenja, drugi je stjecanje autonomije, treći inicijative, četvrti je marljivost, peti je oformljivanje identiteta, šesti intimnost, sedmi stvaralaštvo i posljednji, osmi, integritet“ (Trebješanin, 2008:11). Peti stupanj, odnosno oformljivanje identiteta odnosi se na formiranje i konfuziju identiteta. Taj Eriksonov stupanj razvoja objašnjava kako je adolescent u nespretnom položaju između toga da više nije, ili je sve manje dijete i toga da još uvijek nije potpuno odrasla osoba. Također, Erikson navodi da su adolescenti u tom razdoblju zaokupljeni sami sobom te sa time kako ih drugi vide, ocjenjuju i prihvaćaju, pa tako u isto vrijeme žele biti dio nekog društva, a s druge strane izdvojeni i samodovoljni te povučeni u svoj svijet. Osim toga, na formiranje identiteta može utjecati i konfuzija identiteta. Erikson objašnjava kako ta pojava krize identiteta kod adolescenata dovodi do pomutnje razmišljanja te adolescenti tada ne znaju tko su, na kraju ne izlaze iz te krize i dolazi do zbrke odnosno konfuzije identiteta. „Konfuzija identiteta je zbunjenost i neodređenost u doživljaju vlastitog identiteta koji se javlja kod mladih pri teškom prelasku iz djetinjstva u zrelo doba“ (Erikson, 2008:15). Na kraju Erikson objašnjava kako ta konfuzija identiteta adolescenta često dovodi do osjećaja usamljenosti, zbunjenosti, anksioznosti ili krivice, a samim time mijenja se i njihovo ponašanje. Ono postaje neodlučno te prelazi iz jednog ekstrema u drugi, pa tako to može rezultirati bježanjem iz škole, alkoholizmom ili pak devijantnim ponašanjem.

Zato se u tom razdoblju javlja par osnovnih izazova i pitanja; prema Delale najvažniji izazovi u adolescenciji jesu identitet, odnosno pitanje tko sam?, nezavisnost u vlastitim i tuđim očima, blisko prijateljstvo, odnosno formiranje uzajamnih odnosa poštovanja, spolnost, odnosno izražavanje seksualnih osjećaja i uživanje u spolnom kontaktu sa drugima, postignuće, odnosno biti uspješan i sposoban član društva te sami psihosocijalni problemi u koje se ubrajaju zlouporaba droge, alkohola, depresivnost i poremećaji prehrane te delinkvencija. A kao najčešća i glavna pitanja koja se postavljaju u tom razdoblju prema Eriksonu jesu: „tko sam ja?“, „što mogu?“, „što smijem?“ te „kakav bi trebao postati?“ (Erikson, 2008:14).

5.2. Rizični čimbenici nastanka maloljetničke delinkvencije u školi

5.2.1. Neuspjeh u školi

„Neuspjeh se tumači kao osobni nedostatak, a oni pojedinci koji su doista dobro socijalizirani, neuspjeh doživljavaju kao krivnju. Odavde slijedi da se osnovni pritisak koji vrši školski sistem, izražava kao strah da se neće uspjeti.“ (Kuvačić, 2004). Kuvačić uz neuspjeh veže vjeru u „progres“, odnosno objašnjava kako je obrazovanje ključan dio te vjere. Autor želi objasniti kako je temelj uspjeha u ambiciji i natjecateljstvu te naglašava da je to ponajviše individualno natjecanje, gdje se svatko natječe protiv svakoga, što najviše dolazi do izražaja u školama u razredima.

„Niska odgojno-obrazovna postignuća kao i kognitivno zaostajenje udruženi su sa poremećajima u ponašanju“ (Milovančević, Popović Deušić, Aleksić, 2002 prema Ferguson, Horwood, 1995). Školski neuspjeh vodi povećanju rizika od nastanka poremećaja u ponašanju, jer djeca koja manifestiraju probleme u ovladavanju školskim gradivom postižu u socijalnom smislu manji stupanj priznanja od strane okoline, osjećaju se odbačeno i imaju niže samopoštovanje. Osnovna korelacija između slabog školskog uspjeha i poremećaja u ponašanju leži u činjenici da djeca s poremećajima u ponašanju imaju nižu razinu inteligencije (kognitivno zaostajenje) i manifestiraju znatnije probleme u održavanju pozornosti u odnosu na kontrolnu grupu (Milovančević, Popović Deušić, Aleksić, 2002 prema Ferguson, Horwood, 1995).

5.2.2. Školska klima

Okolina u kojoj čovjek odrasta, živi i radi važan je faktor ponašanja, kognitivnog, psihičkog i fizičkog razvoja čovjeka. Tako se od malena kreće u primarnoj socijalizaciji kod kuće sa roditeljima i najbližima, kasnije u vrtiću sa ostalom djecom, a nakon toga u školi. Samo okruženje u kojem se dijete nalazi polako ga gradi u osobu. U svakom okruženju, bilo da se radi o poslovnom, školskom ili obiteljskom, postoji određena „klima“. „Školska klima je relativno trajna kvaliteta školske sredine, i utječe na ponašanje u toj sredini. Ona se temelji na zajedničkoj percepciji ponašanja u školi, a pod utjecajem je formalne i neformalne organizacije, ličnosti sudionika i upravljanja školom“ (Baranović, Domović, Štirbić, 2007). „Gledano iz perspektive današnje škole, sa stajališta praćenja kvalitete odgoja i obrazovanja, u koji god imenik zavirimo u našim školama uvjerit ćemo se da i dalje dominiraju rubrike vezane za brojčano ocjenjivanje koje se odnose na: usvojenost, razumijevanje i primjenu naučenoga; interes za predmet; sposobnosti; praktične radove; rješavanje problema; uspjeh na testu i domaći uradak. Opravdano se pitamo koliko takav pristup vrednovanju razvija kreativnost učenika, njihov interes za istraživanje, analiziranje i eksperimentiranje idejama, ustrajnost, motiviranost, sposobnost procjenjivanja i odlučivanja, pozitivan stav prema sebi i drugima, toleranciju, dijeljenje, suradnju, pozitivnu međuovisnost, obzirnost, odgovornost te inicijativnost kao važne čimbenike uspjeha.“ (Buljubašić-Kuzmanović, 2012:45).

6. Škola kao zaštitni čimbenik nastanka maloljetničke delinkvencije

6.1. Važnost škole u životu djece i mladih

„U priručniku Best Practice Briefs – School Climate and Learning (2014) školsko okruženje koje potiče komunikaciju i interakciju ima sljedeće karakteristike: nastavnici i učenici aktivno komuniciraju, interakcija nastavnika i osoblja sa svim učenicima je brižna, osjetljiva, puna podrške i poštovanja, učenici vjeruju nastavnicima i osoblju, prisutan je visok moral između nastavnika i osoblja, škola je otvorena za različitosti i

prihvaća sve kulture, nastavnici, osoblje i učenici se poštuju, nastavnici, osoblje i učenici imaju osjećaj doprinosa poboljšanju uspjeha škole, nastavnici su kolegijalni, učeničke grupe su raznovrsne,...“ (Mraović, Gosarić, Kikić, 2019). Takvo bi školsko okruženje bilo idealno za razvoj djece, dakle da se razvija međusobno povjerenje, poštovanje te da se prihvaćaju međukulturalne razlike. „Interkulturalni odgoj i obrazovanje nezaobilazan je činitelj u procesu međusobnog upoznavanja, razumijevanja različitih kultura i uspostavljanja pozitivnih relacija. Pojam „interkulturalnoga” podrazumijeva obrazovanje koja daje pravo na različitost, pridonosi ostvarivanju jednakih mogućnosti i priprema sve učenike za zajednički život u demokratskom društvu“ (Hrvatić, 2007:244). Također, važno je istaknuti i važnost vjerskog odgoja. Vjerski odgoj i obrazovanje može potaknuti učenike prihvatiti stajališta drugih etničkih ili vjerskih skupina te može pridonijeti izbjegavanju nedostatka nerazumijevanja koji izaziva mržnju i nasilje (Razum, 2007). No, osim za sve navedeno, škola je najvažnija za dijete i njegov kognitivan i socijalni razvoj. „Od ključne su važnosti viši kognitivni procesi s kojima naučeno i smisleno znanje koristimo na fleksibilan i kreativan način. Osim znanja o sadržaju, suvremeni koncepti znanja fokusiraju se na vještine i sposobnosti kao što su: sposobnost kritičkog mišljenja, sposobnost samostalnog pretraživanja i kritičke procjene informacija, sposobnost korištenja informacija u različitim situacijama, sposobnost rada u grupi ili timu radi postizanja zajedničkih ciljeva, te sposobnost korištenja informacijske i komunikacijske tehnologije“ (Benkoč Sušnik, 2022).

6.2. Školski preventivni programi

Svaka škola ima svoje preventivne programe koji uključuju prevenciju i rano otkrivanje pojavnih oblika problema u ponašanju kod djece koje uglavnom provode stručnjaci i profesori. Takva vrsta programa ima jasan zadatak, odnosno oni su tu kako bi djecu usmjerili „na pravi put“, osvjestili ih o mogućim problemima te njihovim posljedicama, ali i solucijama.

Ovo su neki od preventivnih školskih programa:

Osnovna škola Ivana Gorana Kovačića Zagreb

1.prevenciji svih oblika nasilja i povećanju sigurnosti učenika

2. prevenciji ovisnosti i promicanju zdravih stilova života

3. prevenciji školskog neuspjeha

Sadržaji programa realizirat će se provedbom:

-redovnih nastavnih planova i programa škole

-planova i programa izvannastavnih i izvanškolskih programa

-dodatnim radom stručnih suradnika s učenicima kroz individualni, grupni i rad s razredima

- suradnja s vanjskim suradnicima (školska liječnica, 5.policijska postaja, centri za socijalni skrb, različite ustanove i udruge)⁵

Upravna škola Zagreb

Edukacija za učenike u našoj školi usmjerena je na samokontrolu, emocionalnu svjesnost, komunikaciju, rješavanje problema u odnosima s drugim ljudima te podupiranje i razvijanje vještina i znanja.

Osnovni cilj je stvaranje poticajnog, sigurnog i suradničkog okruženja u školi te prevencija ovisničkog ponašanja među učenicima srednjoškolskog uzrast.

Smanjenje pojave svih oblika rizičnih ponašanja kod učenika, unaprjeđenje cjelokupnog zdravog razvoja djece te poticanje aktivnog uključivanja njihovih roditelja i nastavnika u provedbu preventivnih programa.⁶

Uz takve školske programe, postoje i oni koje provodi Hrvatski zavod za javno zdravstvo, a usmjereni su i primarno namijenjeni školama.

„Prevencija rizičnih ponašanja učenika osnovne škole“

Kroz radionicu za učenike 6. razreda nastoji se pomoći učenicima osvijestiti rizike koji proizlaze iz vršnjačkog nasilja. Za učenike 7. razreda osmišljena je radionica o rizicima pijenja alkohola i pušenja te pomoći u organizaciji slobodnog vremena. Odgovarajućim metodičkim i didaktičkim pristupom stručnjaka različitog profila djeluje se tako u smjeru osnaživanja samozaštitnih kapaciteta učenika usmjerenih njihovom mentalnom i tjelesnom zdravlju.⁷

⁵ http://os-igkovacic-zg.skole.hr/projekti/_kolski_preventivni_program

⁶ <https://upravnaskolazagreb.hr/preventivni-program/>

⁷ <https://www.programi.uredzadroge.hr/?sort=Parent.Area&sortdir=ASC>

„U Hrvatskoj, važnu ulogu ima UNICEF-ov program naziva „Za sigurno i poticajno okruženje u školama“, poznat i pod nazivom „Stop nasilju među djecom“, kojim se želi povećati osviještenost problema bullyinga među djecom, roditeljima i školskim djelatnicima. Razvijen je i provoden u suradnji s domaćim stručnjacima i Agencijom za odgoj i obrazovanje od 2003.- 2012. godine, kao odgovor na rastući problem zlostavljanja i zanemarivanja djece uočen od strane građana u ispitivanju koje je 2003. provela agencija Puls, na uzorku od 1000 kućanstava“ (Stepenić, 2019).

7. Zakonska regulativa u Republici Hrvatskoj

Policijska postupanja prema mladeži imaju uporište u odredbama Zakona o sudovima za mladež, Zakona o kaznenom postupku i Zakona o prekršajima uz primjenu policijskih ovlasti prema Zakonu o policiji i drugim zakonskim i podzakonskim propisima.⁸

„Maloljetni počinitelji kaznenih djela jesu osobe koje su u vrijeme počinjenja kaznenog djela imale navršениh 14 godina, a nisu navršile 18 godina života. Maloljetnicima se za počinjena kaznena djela mogu izreći odgojne mjere, maloljetnički zatvor i sigurnosne mjere“ (Mraović, Vujić, Kujundžić, 2018).

Odgovornost mladeži za kažnjiva ponašanja u Republici Hrvatskoj:⁹ Dijete je osoba do navršениh 14 godina života – nije kažnjivo odgovorno i prema njemu se ne može pokrenuti postupak, već se postupa u okviru nadležnosti službe socijalne skrbi

Maloljetnik je osoba u dobi od 14 do 18 godina života – kazneno i prekršajno je odgovoran

Mlađi punoljetnici su osobe u dobi od 18 do 21 godine života – kazneno i prekršajno su odgovorni

Koja su to neprihvatljiva ponašanja? ¹⁰

- konzumiranje sredstava ovisnosti među mladima (opojne droge, alkoholna pića, duhanski proizvodi)

⁸<https://mup.gov.hr/savjeti-281567/nasilje-281582/djeca-i-maloljetnici-741/maloljetnicka-delinkvencija/maloljetnicka-delinkvencija-i-zakonska-podloga/281954>

⁹Isto kao i 8

¹⁰ Isto kao i 8

- posjećivanje ugostiteljskih lokala, kladionica i sl.
- neprihvatljivo ponašanje u zonama odgojno – obrazovnih ustanova
- udaljenja maloljetnih osoba iz obiteljskog doma i bjegovi iz odgojnih ustanova
- skitnja i prosjačenje
- nedozvoljeni noćni izlasci maloljetnih osoba do 16 godina starosti
- nedozvoljena i štetna druženja maloljetnih osoba do 18 godina starosti s osobama sklonim kriminalitetu, skitnji, raznim oblicima iskorištavanja maloljetnih osoba
- izostajanje s nastave
- huligansko - vandalsko ponašanje (uništavanje imovine, pisanje grafita, sudjelovanje u navijačkim neredima i sl.)
- vršnjačko nasilje (bullying i cyberbullying).

8. Zaključak

Nakon svega navedenog lako je zaključiti kako postoji puno rizičnih čimbenika koji vrlo lako mogu utjecati na psihosocijalni razvoj djece ponajviše u školi gdje su izloženi raznim situacijama sa kojima se moraju naučiti nositi, a način na koji će to prihvatiti rezultirat će ili „normalnim“ ponašanjem ili delinkvencijom. Djeca su u razdoblju adolescencije najosjetljivija te prolaze najviše psihičkih i fizičkih promjena koje oni sami ne mogu shvatiti i zato je vrlo važno da se o takvim stvarima razgovaraju prvenstveno sa roditeljima, a po potrebi i sa stručnjacima. Zato kako bi napredak djeteta tekao u pravom smjeru postavlja se važna zadaća obiteljima iz kojih dolaze kako bi primarna socijalizacija bila što uspješnije obavljena te školi i zajednici u kojoj djeca provode najviše vremena. Zbog toga je u školama vrlo važno provoditi prije navedene preventivne programe kako bi djeca shvatila ozbiljnost problema delinkvencije. Najviše na čemu se radi je stvaranje sigurnog i poticajnog okruženja u školi, gdje će djeca moći pokazati sva svoja znanja i talente, te poticanje prevenciju bilo kakvih vrsta ovisnosti.

9. Literatura

1. Babić, M. (2020.) Uloga škole u nastanku delinkventnog ponašanja. U: Omerović, M., Nedović, G., Milić, S. (ur.), *Aktuelnosti u naučnoj teoriji i praksi*. Banja Luka: Markos, str. 105-114, URL: <https://defendologijamne.me/wp-content/uploads/2020/05/ZBORNIK-AKTUELNOSTI-U-NAU%C4%86NOJ-TEORIJI-I-PRAKSI.pdf#page=105>
2. Baranović, Branislava, et al. "O aspektima školske klime u osnovnim školama u Hrvatskoj." *Sociologija i prostor*, vol. 44, br. 174 (4), 2006, str. 485-504. <https://hrcak.srce.hr/93834>. Citirano 23.08.2024
3. Becker, H. (2011). Preispitivanje teorije etiketiranja, prema: Becker, H., (1991.) *Outsiders : Studies In The Sociology Of Deviance* (str. 177-212). *Amalgam*, (5.), 99-119. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/76542>
4. Benkoč Sušnik, A. (2022). OSNOVNA OBILJEŽJA MODERNE ŠKOLE. *Varaždinski učitelj*, 5 (9), 468-473. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/275360>
5. Biro, M., Nedimović, T. (2011.) Faktori rizika za pojavu vršnjačkog nasilja u osnovnim školama. *Primijenjena psihologija*, Vol. 4, No. 3., str. 229-244, URL: <https://primijenjena.psihologija.ff.uns.ac.rs/index.php/pp/article/view/1129/1143>
6. Bouillet, D., Uzelac, S. (2007.). *Osnove socijalne pedagogije*. Zagreb: Školska knjiga.
7. Buljubašić-Kuzmanović, V. (2012). Škola kao zajednica odrastanja. *Pedagogijska istraživanja*, 9 (1/2), 43-55. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/113460>
8. Cajner Mraović, I., Gosarić, S. i Kikić, S. (2019). Povezanost školske klime s postupanjem učenika i razlozima za nepostupanje u situacijama nasilja na društvenim mrežama. *Napredak*, 160 (3-4), 241-263. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/231164>
9. Cajner Mraović, I., Vuić, A., i Kujundžić, J. (2018). *Diverzija u kaznenopravnom sustavu za maloljetnike u Hrvatskoj*. Hrabri Telefon. <https://udruga.hrabritelefon.hr/wp-content/uploads/2018/11/Diverzija-u-kaznenopravnom-sustavu-za-maloljetnike-u-Hrvatskoj.pdf>
10. Dragičević Prtenjača, M. (2014). Počinitelji kaznenih djela prema talijanskoj pozitivističkoj školi u svjetlu zauzetih shvaćanja pozitivnopravne teorije. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 64 (5-6), 1147-1164. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/132647>

11. Erikson, E. H., (2008.) Identitet i životni ciklus. Beograd: Zavod za udžbenike. [Online]. Str 11, 14 – 16. Dostupno na: http://psiholognapoziv.weebly.com/uploads/9/5/8/1/9581579/erik_erikson_identitet_i_zivotni_ciklus.pdf
12. Granić, M. (2022). *Nisu svi adolescenti bezbrižni*. Matica hrvatska, *Inkluzija*, (39). Dostupno na: <https://www.matica.hr/inkluzija/39/nisu-svi-adolescenti-bezbrižni-33310/>
13. Haralambos, M., Heald, R. (1989.) Uvod u sociologiju. Zagreb : Globus
14. Haralambos, M., Holborn, M. (2002.) Sociologija: teme i perspektive. Zagreb: Golden marketing
15. Hrvatić, N. (2007). Interkulturalna pedagogija: nove paradigme. *Pedagogijska istraživanja*, 4 (2), 241-252. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/118314>
16. Hrvatski zavod za javno zdravstvo. (2022). *Mentalni poremećaji u Republici Hrvatskoj, Zagreb, 2022*. Hrvatski zavod za javno zdravstvo. Preuzeto sa <https://www.hzjz.hr/periodicne-publikacije/mentalni-poremećaji-u-republici-hrvatskoj-zagreb-2022/>
17. Maroević, T. (2000.) Znakovi zločinca, mjerila genija. *Vijenac* 173. Dostupno na: <https://www.matica.hr/vijenac/173/znakovi-zlocinca-mjerila-genija-17372/>
18. Martić, V., M. (2012.) Nasilje u školi. *Svarog* br. 4, str. 117-131, URL: <https://doisrpska.nub.rs/index.php/svarog/article/view/918/857>
19. Martinjak, D., Odeljan, R. (2016.) *Etiološki i fenomenološki čimbenici maloljetničke delinkvencije*. Zagreb: Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske. Dostupno na: https://policijska-akademija.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/martinjak_odeljan_etioloski_i_fenomenoloski_cimbenici.pdf
20. Karić, N. (2008). Socijalni rad i maloljetnička delinkvencija u zajednici. Tuzla: Off-set
21. Kuzman, M. (2009). Adolescencija, adolescenti i zaštita zdravlja. *Medicus*, 18 (2_ Adolescencija), 155-172. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/57135>
22. Kuvačić, I. (2004.) Uvod u sociologiju. Zagreb: Golden marketing – tehnička knjiga
23. Kranželić Tavra, V. (2002). Rizični i zaštitni čimbenici u školskom okruženju kao temelji uspješnije prevencije poremećaja u ponašanju djece i mladih. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 38 (1), 1-12. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/17642>

24. Pejović Milovančević, M., Popović Deušić, S. i Aleksić, O. (2002). DEFINIRANJE POREMEĆAJA U PONAŠANJU U OKVIRU DJEČJE PSIHIJATRIJE. *Kriminologija & socijalna integracija*, 10 (2), 139-152. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/98995>
25. Razum, R. (2007). Odgojno djelovanje suvremene škole: izazovi i mogućnosti za religiozni odgoj. *Bogoslovska smotra*, 77 (4), 857-880. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/22539>
26. Stepanić, L. (2019). VRŠNJAČKO NASILJE I PREVENTIVNI PROGRAMI . *Varaždinski učitelj*, 2 (2), 67-77. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/224276>
27. Velki, T. (2008). Pojavnost nasilja među srednjoškolcima. *Zbornik radova sa skupa Nasilje nad djecom i među djecom* (str. 267-282). Osijek: 978-953-314-045-2. Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:141:689002>
28. Žilić, M. i Janković, J. (2016). Nasilje. *Socijalne teme*, 1 (3), 67-87. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/176988>
29. <https://mentalnozdravlje.zagreb.hr/poteskoce/poremecaji-u-ponasanju/>
30. http://os-igkovacic-zg.skole.hr/projekti/_kolski_preventivni_program
31. <https://upravnaskolazagreb.hr/preventivni-program/>
32. <https://www.programi.uredzadroge.hr/?sort=Parent.Area&sortdir=ASC>